

Милан Ранђеловић

Ниш - Србија

e-mail: istok81@gmail.com

ЕПИСКОП НИШКИ ЈОАНИКИЈЕ II (1848–1858)

Анстракт: Рад представља резултат истраживања које је настало као синтеза познатих и до сада неконсултованих података о столовању епископа Јоаникија II у Нишу. Са циљем да расветли његову улогу у очувању и јачању хришћанског елемента у овом граду, лик овог епископа размотрен је са аспекта који превазилази пуне временске оквира његове службе у овом граду. На тај начин створена је јаснија слика о његовој личности, што ће у великој мери олакшати будућа истраживања о његовим достигнућима.

Кључне речи: Јоаникије II, фанариоти, Ниш, Османско царство, Саборни храм, Хат-и Хумајун, Кримски рат.

Историји османског Ниша у савременој српској историографији недовољно је пажње поклоњено. Већина истраживача овог периода претежно је усмерена на северне и централне крајеве Србије, где су се, посебно током XVIII и XIX века, решавала питања од већег националног значаја. На тај начин, Ниш је остао ван фокуса истраживања, иако је поред Сарајева био један од најзначајнијих османских центара моћи из којег се ка севернијим крајевима Србије деловало. Историографија везана за епархију нишку у овом периоду такође је недовољно развијена, осим у хронолошки јасним, али прилично уопштеним и не тако детаљним цртама. Након Милана Ђ. Милићевића, који је у својој *Краљевини Србији* први објавио списак нишких епископа, потоња дела махом су представљала допуне са понеким новим податком из живота побројаних епископа и тако се надограђивала. У новије време објављено је више систематизованих радова на ту тему, међутим, још увек нема обимније студије која би значајније продубила постојећа сазнања о познатим нишким епископима, открила већи број нових, до сада непознатих нишких епарха, утврдила њихов континуитет и учинила сагледљивијим верски и политички значај нишке епископије.¹ Решење овог проблема од посебног значаја би било за период када организација нишке епископије није била национално српска. Под овим се мисли на период од укидања Пећке патријаршије (1766), па до припајања Ниша јурисдикцији београдске архиепископије, као највишој српској црквеној организацији у време одржавања Берлинског конгреса (1878). Током овог периода на њеном челу били

1 Треба поменути да је тек недавно урађен преглед историје Нишке епархије за овај период у коауторском раду Драгана Ј. Јањић и Небојше Д. Ђокића (2014): *Неколико питања везаних за историју нишке епископије од почетка XVI века до стварања бугарске егзархије средином XIX века*. У: Баштина, бр. 37 (85–121). Приштина–Лепосавић: Институт за српску културу. У свом истраживању аутори су са највише детаља до сада расветлили деловање нишких епископа из османског периода, уз осврт на неколико нових који су до сада били непознати ширем кругу истраживача. Такође, научној вредности рада доприноси и коришћење дела из бугарске и грчке историографије које су аутори консултовали.

су епископи претежно грчке националности, чије столовање није увек било координирано са политичким циљевима тадашње Србије, устројене најпре као устанички ентитет, а затим и кнежевине која је од Порте неформално стекла своју полунезависност 1830. године.

Грчки фанариоти, нишки епископи тог доба, користили су свој положај за постизање ширих политичких циљева чији је исход требало да буду еманципација хришћана и стицање њихових већих слобода у Османском царству. Залагање које су неки од тих епископа показали у томе често је доводило и до негативних реакција Порте, при чему су жртве били не само епископи, већ и њима подређена паства.² С друге стране, смелим политичким ангажовањем, неки од тих епископа успели су да постигну резултате чији је позитиван исход и дан-данас видљив у Нишу. Такав је случај са Јоаникијем II, једним од најспособнијих нишких духовних пастира у XIX веку.

Нишка епархија пре доласка Јоаникија II

Служба у Нишу Јоаникија II започета је у јеку Танзимата, периода великих реформи током којих је Османско царство пролазило кроз радикалну вестернизацију. Почевши од 1839. године, када је султан Абдулмецид I (1839–1861) *Гилханским хатишерифом* започео те реформе, османски државни апарат покушавао је у пракси да изједначи права свих османских поданика, без обзира на њихову верску и националну припадност. Крајњи циљ тога требало је да буде хуманизација османског друштва и престанак дискриминације немуслиманског становништва.

До несметане реализације ове државне политике тешко је долазило због отпора улеме и конзервативних муслиманских слојева који су до тада били традиционално привилеговани у шеријатом укалупљеном османском друштву. Због тога је у многим градовима широм Османског царства долазило до насиља муслимана над немуслиманима, посебно над хришћанима који су чинили већински део конгломерата немуслиманских народа у Румелији. Макар када су балкански хришћани у питању, Васељенска патријаршија, као њихов највиши духовни представник, лобирала је код османских државника и чиновника да се права хришћана поштују, онако како је *Гилхански хатишериф* то налагао, и то посебно у оним местима у којима су хришћани били доминантна већина. Један од начина на који се Васељенска патријаршија борила за то било је преко својих централних органа у Цариграду. Други начин биле су иницијативе епископа који су на лицу места, у својим епископијама, подржавали и радили на еманципацији хришћана. Најуспешнији у томе били су они епископи који су имали везе са породицама крупних грчких трговаца насељених у цариградском предграђу Фанара. Названи по њима фанариоти, ови епископи користили су своје везе у престоници из разних побуда, од стицања личних интереса, па до постизања озбиљних политичких циљева. Неки од тих циљева након прокламовања *Гилханског хатишерифа* били су осигурање поштовања права хришћана и подршка локалних османских управника у томе.

Пре доласка Јоаникија II у Ниш 1848. године, један од таквих епископа био је Венедикт II (1842–1845). За време његовог столовања отворена је била велика српска школа у овом граду (1844), а својим личним заузећем, овај епископ је у праксу увео коришћење клепетала за најаву црквене службе.³ У вези са овим последњим, историографија документује да се Венедикт II пред нишким управником позивао управо

2 Најекстремнији пример тога било је вешање епископа Мелентија у Нишу за време трајања грчког Рата за независност (1821).

3 Каниц 2007, 164.

на свој утицај у престоници, што је и био највећи адут фанариота.⁴ Ипак, највећи утицај на локалну османску власт у Нишу остварио је Јоаникије II, који је у овом граду постигао веће резултате од других фанариота који су му претходили.

Служба Јоаникија II у Нишу

У време када је Јоаникије II преузео нишку епархију (1848) политичке прилике и економска ситуација у њој били су лоши. У западним пределима османског Балкана тек су биле саниране последице великог арнаутског устанка (1843–1844), који је избио као њихова реакција на *Гилхански хатишериф* и мењање друштвених односа у корист немуслимана. Током овог конфликта арнаутски бунтовници претили су у неколико наврата да из Куршумлије упадну Ниш, на шта су их подстицали нишки муслимани који такође нису били задовољни оним што је *Гилхански хатишериф* прописивао. Током овог устанка посебно је на мети муслимана био епископ Венедикт II, који је на поштовању права хришћана упорно инсистирао. Само личним заузећем нишког управника Осман-паше и његовог наследника Дјенц-аге до упада Арнаута у Ниш није дошло. Штавише, побуњени фисови били су уништени у Куршумлији током велике војне османске офанзиве у којој је учествовала и ова двојица нишких управника. Од тада, као гарант државе за практиковање права хришћана, војни гарнизон у Нишу старао се о миру за време трајања црквених процесија. Зато су крај пете деценије XIX века нишки хришћани дочекали са признатим верским и осталим правима од високе градске администрације, али и даље обзирни у њиховом практиковању, због реакција обичног муслиманског живља који их је окруживао.

Што се тиче економске ситуације, не само у Нишу већ и у читавом Османском царству, она је почела да се мења на лоше након 1831. године, када је, попут јаничара 1826. године, био укинут и род спахија.⁵ Осим што су представљали војни род, спахије су били најбројнији османски земљопоседници, те су након 1831. године изгубили права и на своје поседе. Многи од њих избегли су личну катастрофу тако што су раније дали својој бившој раји парцеле у закуп под лихварски неповољним условима или су се наметнули између државе и ње као убирачи често неформалних и нелегалних пореза. На овај начин створен је паразитски слој *господара* или *читлук-сахибија* који је постепено и од државе, у тренуцима њене слабости, био признат и легализован.

Хришћани нишке епархије нису се мирили са оваквим стањем, иако су поред регуларних дажбина држави плаћали и намете из претежно нелегалног читлук-сахибијског система. Њихов одговор на то било је писање жалби Порти и одлазак у Цариград, где су пред султаном и великим везирима образлагали своје проблеме са замљопоседницима у нишком ејалету. Међутим, како је већина ових рајетина била неписмена, ове тужбе су им састављали учени хришћани, махом свештеници и остала духовна лица. За епископа Јоаникија II се зна да је не само подржавао рају да се жали, већ им је лично писао жалбе, давао новац за пут у Цариград и тужбе против својих господара.⁶ Овакво понашање епископа представљало је главни разлог због којег је током свог столовања у Нишу имао снажну опозицију међу нишким читлук-сахибијама. Штавише, његов опозив у Цариград (1858) управо су они издејствовали преко својих веза у османској престоници.⁷

4 X. Васиљевић 1923, 126.

5 Yalçınkaya 1995, 360; Islamoglu-Inan 2004, 183.

6 Гагулић 1968, 4.

7 Каниц 2007, 147.

Врхунац тешког живота за нишке хришћане био је за време Кримског рата (1853–1856), који су Османско царство и део Великих сила водиле против Русије. Овом сукобу је претходио дипломатски конфликт између Француске и Русије о протекторату над богомољама у Светој земљи. На тај начин Кримски рат је добио верско залеђе, поларизујући стране на Османско царство и њене римокатоличке савезнике у Европи наспрам православне Русије.⁸ Исход тога је било да су у Нишу, као и широм Османског царства, муслимани нападали православце, оптужујући их за рат који им је био наметнут. Осим тога, за време трајања овог рата хришћани нишког ејалета морали су да кулече на османској тврђави у Рушчуку, те је више стотина њих заједно са својом стоком одлазило тамо на тежак рад.⁹ У вези са овим Јоаникије II био је немоћан да им помогне.

Пре него што је дошло до окончања Кримског рата Османско царство морало је да испуни услове које су му његови европски савезници наметнули. Део тих услова била је обнова и потврда начела која је прописивао *Гилхански хатишериф*. Како је постојала опасност да се његово царство дезинтегрише и поклекне под руском војском на Криму и у Анадолији, султан Абдулмецид I је пристао на то. Пре него што су Париским миром (25. фебруар – 30. март 1856) ратни сукоби били окончани, он је обнародовао *Хатихумајун* (4. фебруар 1856), чиме је потврдио сва претходна реформна настојања.¹⁰ Потврда хришћанских права и слобода за Јоаникија II била је идеална прилика да спроведе реализацију подухвата на коме је у то време увелико радио. У питању је изградња Саборног храма у Нишу.

Број муслиманских и хришћанских богомоља у Нишу није реално осликавао однос његових становника. Британски путописац капетан Едмунд Спенсер забележио је након проласка кроз Ниш 1850. године да је град имао 10 000 – 12 000 становника, од чега су једва једна петина били муслимани; да је, и поред тако мале заједнице, њих духовно подмиривало једанаест џамија, док су хришћани, већинско становништво, имали свега две цркве. Због тога су хришћани били приморани да за верске потребе адаптирају просторије својих домова.¹¹ На решавању овог проблема нишка паства радила је још 1854. године.¹² Обнародовање *Хатихумајуна* на њих је деловало подстицајно, те је Јоаникије II исте године када је окончан рат освештао темеље нове богомоље (18. октобар 1856).¹³ Околности које су довеле до одабира локације нису сасвим јасне. Храм је подигнут у средишту српске махале, што је било неочекивано згодно за хришћане. С друге стране, грађење храма на овом месту можда су и власти условиле, пошто је место било мочварно и влажно. У том случају, избор локације, уколико је од власти био наметнут, могао би се посматрати и као опструкција хришћанског подухвата.¹⁴ За изградњу храма епископ је склопио посао (12. мај 1857) са породичном тајфом браће Дамјановић из Велеса, који су у то време важили за једне од најпознатијих неимара православних богомоља на Балкану.¹⁵ Одабиром искусних Дамјановића, евентуална неповољност терена сведена је била на минимум.

До новца за изградњу храма долазило се на неколико начина. Сам епископ дао је средства неопходна за почетак радова, док се остатак сакупљао преко разних

8 Badem 2010, 64–65.

9 Цариградскій вѣстникъ, 20. јунија 1859, 148.

10 Shaw & Shaw 1977, 140.

11 Spenser 1851, 132–133.

12 Српске новине, 23. фебруар 1878, 1.

13 Гагулић 2004, 16.

14 Костић 2009, 255.

15 Гагулић 2004, 17.

црквених каса које је пунила паства и приватним донацијама великих нишких чорбација. Један од највећих ктитора који се помиње био је нишки трговац Димитрије Чохацић, о чијем прилогу су писали и поједини османски листови. Он је нудио прилог од 2 000 дуката за мраморни иконостас, метална врата храма и једно звоно, док је заузврат желео шест столица *до архиепископа* за чланове своје породице, да се на дан цркве чини парастос за чланове његове породице и да се храм посвети Светом Димитрију.¹⁶ Остало је непознато колико је епископ изашао у сусрет богатом ктитору. Засигурно је да храм није посвећен Светом Димитрију, већ Сошестију Светога духа на апостоле.

Храм који су Дамјановићи почели да граде био је размера каквих до тада није имала ниједна хришћанска богомоља у јужној Србији. Штавише, сматра се да је нишки Саборни храм био највећа српска богомоља до изградње Храма Светог Саве у Београду. Својеврсна моба коју су хришћани организовали за његову изградњу учврстила је њихово јединство, самим тим и ојачало ауторитет епископа. То је убрзо почело да смета конзервативним круговима међу муслиманима у Нишу. Међу њима је дошло до спонтаног, али врло енергичног негодовања готово око свега што је било везано за изградњу, од саме иницијативе да се богомоља подигне па до висине њених кубета. Како би се постигао мир међу нишким хришћанима и муслиманима, тадашњи управник Ниша Зејнел-паша преузео је улогу медијатора између њих.¹⁷ Постигнут је компромис око снижавања висина кровова храма, те се са изградњом наставило и у наредним годинама. Завршетак радова на храму, епископ Јоаникије II није дочекао у Нишу. Био је позван у Цариград због оптужби да је у својој епархији подстицао хришћане на тужбе против господара. Напустио је Ниш 22. новембра 1858. године.¹⁸

Јоаникије II

У српској историографији нема довољно прецизних података о фанариотским епископима Ниша. Мали, већ постојећи опус непосредних и наративних извора често је и опречан у вези са неким од њих. То истраживаче може да наведе да о њима донесу суд који одговара стереотипном поимању фанариотског свештенства, као о људима похлепне природе, лакомим на новац, отуђеним од своје словенске пастве и подсмешљивим према њиховој вулгаризованој побожности.

Истраживање службе Јоаникија II у Нишу такође је отежано због оваквих недостатака. *Српске новине* писале су о њему као о пијанцу који по црквама туче свештенике и потпуно безосећајном духовнику на жалбе Срба због насилног турчења жена по Нишу.¹⁹ Овакве извештаје треба узети са резервом. Конкретно, када је у питању штампа која је долазила из Србије, треба рећи да је тадашња политика српске кнежевине подржавала у Румелији борбу егзархиста за отцепљење словенских епископија од Васељенске патријаршије.²⁰ Управо су због тога њени медији често пропагандно деловали на штету грчког свештенства у епископијама на територији Османског царства. У одбрану Јоаникија II треба поновити да је хришћанима у Нишу помагао да се правно носе са читлук-сахибијама, али и да је након одласка из Ниша хришћанима оставио 200 000 куруша које је сакупио за изградњу храма.²¹

16 Цариградски вѣстникъ, 6. март 1857, 64–65.

17 Српске новине, 23. фебруар 1878, 1.

18 Лилић 2002, 206.

19 Српске новине, 23. април 1849. године, 4.

20 Егзархисти су помагали од Кнежевине Србије све до тренутка када су борбу за верску самосталност Словена у Румелији усмерили чисто ка бугарским националним интересима.

21 П. В. Г. 1987, 28.

Српска историографија не бележи шта се десио са њим након одласка у Цариград, што оставља утисак да је тиме окончана његова каријера. Нови подаци који су коришћени у овом истраживању указују на то да је почетком јануара 1859. године Јоаникије II стигао у османску престоницу, где је био саслушан у вези са оптужбама да је подстрекивао хришћане на жалбе против читлук-сахибија. Од ових оптужби не само да се одбранио, већ је био и позван да у Синајској цркви одржи парастос васељенском партијарху Константину I, који је умро отприлике у исто време када је Јоаникије II стигао у Цариград.²² Јуна исте године био је постављен на место никејског епископа, па је тек након тога на његово место у Ниш послат нови епископ Калиник II.²³ До тада је местозаступник Јоаникија II у Нишу био епитроп нишке митрополије иконом Јован.²⁴ У наредним годинама о Јоаникију II се зна да је средином марта 1875. године привремено вршио дужност члана Васељенског синода и председника Народног већа Фанаре, након што је митрополит Метилена дао оставку на овим функцијама.²⁵ У то време вршио је функцију никејског митрополита. Ово су последњи подаци о Јоаникију II које бележи тадашња османска штампа.

О животу Јоаникија II пре доласка у Ниш немамо сазнања, сем претпоставке да је био богат. Из овога произилази да је био у блиској вези са грчким првацима у Фанари, можда чак и припадник једне од утицајних породица које су живеље у овој цариградској четврти. Након што је дошао у Ниш, са Порте му је уручен орден *Нишан Ифтихар* за верну службу држави (средино октобра 1848).²⁶ Ако на то додамо да је као припадник високог клира имао добар друштвени педигре, био богат и да се 1859. године одбранио од раније поменутих оптужби, сасвим је јасно да је Јоаникије II био човек неоспорно високог угледа и моћи.

Закључак

Често се сматра да је црквена историја Срба увек подређена и предодређена Србима, за разлику од војнополитичке која то често није. Такво становиште није увек тачно. Као што су у војнополитичком смислу на нашу националну историју утицали спољни фактори, тако су на српску црквену историју често утицали појединци који пореклом нису били из националног српског корпуса. Када се конкретно мисли на утицај грчког свештенства, претежно фанариотске епископе, често се за њих везује слика људи који су 1766. године довели до гашења Српске православне цркве. То је донекле тачно. Међутим, потчињавање српских епископија Васељенској патријаршији допринело је томе да паства у њој постане видљива за њене централне органе, самим тим и да буде заштићена њеним ауторитетом. На тај начин, османски државни апарат био је приморан да се према хришћанима у њима понаша обзирније и донекле слично као у традиционално грчким епископијама. Зато је у српским епископијама које је Васељенска патријаршија интегрисала фанариотским епископима било лакше да чине ствари које су биле тешко изводљиве са позиције епископа Српске православне цркве, не тако блиске Порти. То се посебно односи на заштиту хришћана од притиска османских власти и очување њихових богомоља. Јоаникије II био је један од њих. У Нишу њему није пошло за руком само да иницира градњу највеће богомоље хришћана,

22 Цариградскi вѣстникъ, 10. јануарiя 1859, 58.

23 Цариградскi вѣстникъ, 27. iунiя 1859, 154.

24 Гагулић 1869, 26.

25 La Turquie, 15. mars 1875, 1.

26 Цариградскi вѣстникъ, 16. октомврија 1848, 1.

већ и да постави стандарде које су османске власти убудуће поштовале у саобраћању са њима. Зато је целокупно залагање Јоаникија II допринело очувању хришћана у Нишу, али и обогаћивању њиховог верског и културног наслеђа.

Литература

Badem, C. (2010): *The Ottoman Crimean War (1853–1856)*. Leiden: Koninklijke Brill NV.

Гагулић, П. В. (1968): *Метох манастира Високих Дечана у Нишу*. Ниш: Вук Караџић.

Гагулић, П. (1969): *Метох манастира св. Јована Рилског у Нишу: са преписком*. Ниш: Вук Караџић.

Гагулић, П. В. (2004): *Велики нишки Саборни храм: прилог историји Ниша и Епархије нишке*. Ниш: Саборни храм Свете Тројице.

Islamoglu-Inan, H. (2004): *The Ottoman Empire and the World-Economy*. Cambridge: Cambridge university press.

Јањић Д. Ј., Ђокић Н. Д. (2014): „Неколико питања везаних за историју нишке епископије од почетка XVI века до стварања бугарске егзархије средином XIX века“. у: *Баштина*, бр. 37 (85–121). Приштина–Лепосавић: Институт за српску културу.

Yalçınkaya, M. A. (1995): „The provincial reforms of the early tanzimat period as implemented in the kaza of Avrethisari“. In: *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, sayı 6 (343–385). Ankara: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi.

Каниц, Ф. Ф. (2007): *Срби и становништво*. књига II. Београд: Логос Арт.

Костић, Р. (2009): „Неимари нишког Саборног храма“. у: *Пеишаник*, бр. 7 (249–257). Ниш: Историјски архив Ниш.

La Turquie, 15. mars 1875.

Лилић, Б. (2002): *Југоисточна Србија у периоду националне револуције: 1804–1878*. књ. I: Београд: Институт за политичке студије.

П. В. Г. (1987): „Прилог историји нишке епархије, поглавље XVIII. Јанићије II, митрополит нишки (1850–1858)“. у: *Глас православне епархије нишке*, бр. 3–4 (26–28). Ниш: Епархија нишка.

Spenser, E. (1851): *Travels in European Turkey in 1850*, vol. I. London: Colburn and Co.

Српске новине, 23. април 1849.

Српске новине, 23. фебруар 1878.

Shaw, S. J. & Shaw, E. K. (1977): *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, vol. II. Cambridge: Cambridge university press.

Х. Васиљевић, Др Јов. (1923): „Податци за школске и црквене прилике у Нишу од 1827–1860 год“. у: *Годишњица Николе Чупића*, бр. XXXV (118–131). Београд: Чупићева задужбина.

Цариградскi вѣстникъ, 16. октомври 1848.

Цариградскi вѣстникъ, 6. март 1857.

Цариградскi вѣстникъ, 10. јануари 1859.

Цариградскi вѣстникъ, 20. јуни 1859.

Цариградскi вѣстникъ, 27. јуни 1859.

Milan Randjelović

THE BISHOP OF NISH, JOANIKIJE II

The paper presents results of research that has emerged as a synthesis of known and, until now, non consulted sources about the service of bishop Joanikije II in Niš. Analyzing his work, achievements and attitude toward the congregation, the attempt was made to go deeper into his personalty, as well as his ethics and bevhavior toward other fellow Christians in Niš. In that manner a brighter picture of his personality was created, which will greatly facilitate future research on his general achievements.